

HÜDÂYİ VE BAZI TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ HUDÂYİ AND HIS SOME MYSTICAL WIEVS

Muhammed Ali YILDIZ*

Öz

Bu çalışmada on altıncı yüzyılın son yarısı ile on yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış bir mutasavvıf olan Hüdâyî ve bazı tasavvufî görüşlerinden bahsedilmiştir. Üftade ile tanışmasından sonra kadılık gibi gözde bir vazifeyi terk ederek tasavvuf yoluna girmesi ve kısa zamanda olgun insan olması da anlatılmıştır. O Yaşadığı dönemin padişahları üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Onlara mektuplar ve yüz yüze diyaloglar vasıtasıyla olumlu yönlendirmelerde bulunmuştur. Bu çalışmada nefis, aşk ve tevhit kavramları çerçevesinde Hüdâyî'nin tasavvufî görüşleri incelenmektedir. Onun tasavvufî görüşlerinin merkezinde ilahî aşk bulunmaktadır. Nefsin kötü istek ve arzularından uzaklaşarak olgunlaşmak ve Allah'la bütünlük mümkün olduğunu savunmaktadır. Nefis engelinden kurtulup, vuslata ulaşabilmek için de aşk olmazsa olmazdır. Ona göre nefis perdesi aradan kaldırıldıkça kalp devreye geçmeye başlayacaktır. Aşk ile çekilen zikir ve aşk ile yapılan ibadetler zaman içinde vuslat yolcusuna ruhunun kapılarını açacaktır. İçindeki ona çok yakın olan fakat nefis perdesi nedeniyle fark edemediği hakikat açığa kavuşmaya başlayacaktır. Bu hakikatlere ulaşabilmek için akıl yetersiz bir araçtır. Akıl görünen âlem dışında ve beş duyu organının ötesindeki âleme vâkıf olamaz. Akıl ile bu hakikatlerin elde edilebileceğini düşünmek büyük bir yanılıdır. Temiz kalp ve aşk olmadan bu kavuşma hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Amacı Allah'a ulaşmak olan bir vuslat yolcusu tüm bu sebeplerden ötürü en büyük düşmanı olan nefisini arındırmalıdır. İşte bu bakış açısıyla kendisini geliştirmiş olan Hüdâyî, bu manevi yolculukta edindiği tecrübeleri eserleri, sohbetleri ve şiirleri vasıtasıyla tüm insanlık ile paylaşmıştır. Sultanlardan esnaflara, idarecilerden çiftçilere her kesimden insana bu bakış açısıyla ömrü boyunca hizmet sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hüdâyî, Tarikat, Tasavvuf, Nefis, Aşk, Kalp, Tevhit.

Abstract

In this study, Hüdâyî and some mystical views of the last half of the sixteenth century and a mystic in the first quarter of the seventeenth century were mentioned. When he met with Üftade, he was told about leaving the public service like judgeship and entering into mysticism and being a mature person in a short time. He was also influential on the sultans of his time. Letters to them and face to face dialogues. Where there are ego, love and tawhid place, researches on the mysticism of Hüdâyî are done. His mystical views are there divine love. He advocates that he is able to ripen away from bad desires and desires and to integrate God. Love is an indispensable one to get rid of its exquisite obstacle. According to him his delight curtain, as soon as he is removed, begins to cross his heart. Praying with love and dhikr made with love will open the doors of his soul to the vuslat traveler over time. The fact that he is so close to him in that he cannot notice there is going to become clear. In order to reach these truths, reason is insufficient. The mind cannot have an understanding beyond the realm and beyond the five senses. It is a great mistake to think that these truths can be obtained by reason. Without the clean heart and love, this meeting will never come. The purpose of a vuslat passenger in Allah purifies his ego, his greatest enemy, for all these reasons. Hüdâyî, who developed this perspective and his experiences, conversations, and poems in this spiritual journey were shared with all mankind here. Serving this perspective to the people of the Sultan, traders, managers, farmers, intersections of this perspective was served.

Keywords: Hüdâyî, Sect, Sufism, Ego, Love, Heart, Tawheed.

GİRİŞ

Hüdâyî, bir asra yakın hayatını hareketli ve bereketli bir şekilde yaşamış, uzun sayılabilecek ömrüne önemli hizmet ve faaliyetler sığdırmayı başarabilmiş ender şahsiyetlerden biridir. Osmanlı'nın önemli bir zaman aralığında yaşayarak dönemin padişahlarına bir kanaat önderi gibi yön vermiş, maddi ve manevi açıdan yaşadığı dönemdeki her kesimden insana önemli faydaları dokunmuştur. Celvetiye tarikatını da kurmuş olan Hüdâyî'nin 170.000 müride el verdiği, 7 padişaha da elini öptürdüğü Evliya Çelebi tarafından rivayet edilmektedir. Doğu da şia tehlikesi Batıda ise dinsizlik akımına karşı büyük mücadele vermiş önemli bir aksiyon adamıdır. Yazmış olduğu mektuplar ve nasihatler ile yaşadığı dönemin padişahlarının alacağı kararlar üzerinde önemli bir etkinliğe sahip olmuştur. Onları hem adaletli yönetime hem de dindar bir hayata davet etmiş, tebaalarında yaşayan insanların hem maddi hem de manevi ihtiyaçlarını gözetmelerini onlara şiddetle tavsiye etmiştir. Bu denli toplumun her kesimi ile içli dışlı olan ve siyasi nüfuzu geniş olan Hüdâyî, önemli ve etkili bir mutasavvıf olarak nesillerimizin önüne her yönüyle çıkarılmalıdır. Biz bu

*Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi.

çalışmamızda onun kısaca yaşadığı dönemi ve o döneme etkisi, hayatını ve bazı tasavvufi görüşlerini öne çıkarmayı arzulamaktayız. Yaşadığı dönemin vaziyeti, hayatı ve eserleri hakkında bazı bilgilendirmeler yaptıktan sonra onun özellikle şiirlerindeki ifadelerinden hareketle bazı tasavvufi görüşlerini gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktayız. Nefis, aşk ve tevhit kavramları çerçevesinde ele almaya çalıştığımız tasavvufi görüşlerini ortaya koyarken çok meşhur eseri olan Divân-ı İlâhîyât adlı eserinden fazlasıyla istifade ettik. Bu eserinde yer alan 234 adet şiir ve ilahisinin kullandığımız dörtlük ya da beytinin hemen altında kaç numaralı şiirinin kaçınıcı beyti ve dörtlüğü olduğunu da göstererek ilgililerin divandaki dörtlük ya da beyite kolaylıkla ulaşabilmelerini sağlamayı hedefledik. Bu eseri yayına hazırlayan Mustafa Tatçı ile Musa Yıldız'ın H yayınlarından çıkardıkları çalışmalarını kullandığımızı da burada ifade etmek isteriz. Çaba bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

A) HÜDAYİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1) Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış ve Dönemine Etkileri

Hüdâyi, yaşadığı süre boyunca tam sekiz padişah görmüştür. Bu padişahlar sırası ile 2. Selim, 3. Murat, 3. Mehmet, 1. Ahmet, 1. Mustafa, 2. Osman (Genç Osman) ve 4. Murat'tır. O Kanuni dönemde doğmuş, Osmanlı'nın en zirve dönemlerinden düşüşe geçtiği bir dönemde yaşamıştır. Osmanlı'nın sarsılmaz kuvvetinin zayıflamaya başladığı ve yeniçeri ocağının bozulmaya yüz tuttuğu Genç Osman'ın yeniçeriler tarafından katledildiği saadet ve felaketin iç içe olduğu bir devrin adamıdır. 2. Selim'in devlet işleriyle tam olarak meşgul olamaması siyasi, askeri ve idari bir takım sıkıntılara zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Osmanlı'nın geniş topraklara sahip olup kıtalara hükmetmiş olmasının verdiği güvenle Yahudi topluluğu devletten ticari işlerle meşgul olma müsaadesi almıştır. Zamanla bu durum Osmanlı'nın başına tafisi olmayan sıkıntılar açmıştır. Nitekim Yasef Nassi, Osmanlı'nın bu durumundan faydalanarak yaralayan ilk kişi olmuştur (Ayverdi, 1971, II/26). Yine bu dönemde Mimar Sinan ile mimaride, Bâki ve Fuzûlî ile edebiyatta, Karahisari ile Hüsnü Hatta Sokullu Mehmet Paşa ile devlet idareciliğinde en ihtişamlı dönemleri yaşanmıştır.

2. Selim'in yerine tahta oturan 3. Murat'ın kadın ve para düşkünlüğü onun en büyük zaaf noktalarından olmuştur (Danişment, 1971, III/391). Onun bu zaafından yararlanan Nur Banu Valide Sultan Hanım ve Hanım Sultan Safiye'nin mücadelesi sonucu devlet işleri iyice açmazlığa girmiştir (Uzunçarşılı, 1994, III/42-44). Başlangıçta saray ve saltanat içerisinde görülen bu açmazlar zamanla topluluğun ve aşırı güvenin verdiği rehavetle tüm devlet işlerinde tikanıklığa yol açmaya başlamıştır. Osmanlı-İran savaşları devam ederken Sokullu Mehmet Paşanın vefatı (1579) savaşın uzamasına sebebiyet vermiş, bu sebeple devlet iyiden iyiye mali ve askeri çıkmazın içine girmeye başlamıştır. Bu savaşların sonucunda Tiflis, Gürcistan, Şirvan, Dağıstan ve Tebriz Osmanlı'ya katılmıştır (Danişment, 1971, III/117). Avusturya ile harp ilan edilmiş, haçlı ordusunun taarruzu ile Buğdan'da büyük bir katliam gerçekleşmiştir (Danişment, 1971, III/128-129). Batının bu ateş çemberinde sıkışan Osmanlı'nın başında bulunan 3. Murat devlet işlerinde pek başarılı olamamıştır. Başlangıçta çok sıkı bir eğitime tabi tutulmadan asker almayan yeniçeri ocağı onun zamanında ehliyetsiz kişilerle doldurulmuştur (Ayverdi, 1971, II/20). Bu gibi liyakati gözetmeden asker alımı gibi işlemlerin yapılması mali alanları da sıkıntıya düşürmüştür. Tımar ve zeâmetlerin dağıtımındaki usulsüzlük işin ehline verilmemesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti bu dönemlerde içerideki sıkıntıların yanında, Batı'da Avusturya, Rusya, Fransa diğer bir yandan Doğu'da ise İran'a karşı tek başına mücadele etmeye çalışmıştır. Ordu dış düşmanlarla uğraşırken içeride Celali isyanları patlak vermiştir. Bu isyanlar 1. Ahmet devrinde (1603-1617) tecrübeli devlet adamı Kuyucu Murad Paşa tarafından bastırılabilmiştir. Dedesi 3. Murat zamanından beri gelen Avusturya-Macaristan muharebeleri, 1. Ahmet zamanında "Zitvatorok" anlaşması ile sona ermiş, İran meselesi ise sulh yoluyla halledilebilmiştir (Danişment, 1971, III/240, 248,257). Yaşadığı dönemin genç, zeki ve şair padişahı 1. Ahmet yaptırmış olduğu Sultan Ahmet Camii ile Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinde birisinde bizlere hediye etmiştir. 1. Ahmet, 27 yaşında vefat edince yerine tarihte Deli Mustafa olarak bilinen 1. Mustafa geçmiş ve saltanatı 3 ay sürerek onun yerine ise 2. Osman yani Genç Osman geçmiştir. Devlet işlerinde bazı tikanıkları gören Genç Osman tecrübesizliğine rağmen bir takım ıslahatları yerine getirmede aceleci davranmıştır. O, Yeniçeri Ocağı'nda bir takım ıslahatlar yapmak niyetine girmiş, bu durum yeniçerileri sultana karşı daha da isyankâr bir hale getirmiş ve ordudaki isteksizlik neticesinde Lehistan yenilgisi gelmiştir. Bu hadiseden sonra saltanat ve ordu iki ayrı kurum olmaya başlamıştır. Padişah Genç Osman'ın hacca gitme niyetini Mısır ve Şam ahalisinden asker toplayarak üzerlerine saldırmak olarak algılayan yeniçeriler, padişahı hacca teşvik eden hocası Ömer Efendi (1629) ile diğerlerinin başını istemişler, Padişah buna razı olmayıp karşı çıkınca cezasını kanı ve canı ile ödemiştir (Uzunçarşılı, 1994, III/134). Siyasi otorite ve askeri otorite bu şekilde birbirine karşı iken tekke ve medreseler bu dönemde halka dini hizmet etmek ile meşguldü. Genç Osman'ın hazin sonundan sonra tahta tekrar 1. Mustafa üç aylığına tahta geçmiş, daha sonra ise Genç Osman'ın kardeşi 4.

Murat'ın tahta geçtiği sırada tekrar Celali İsyanları patlak vermiştir. Daha sonra İranlılar Bağdat'ı işgal etmiş, uzun yıllar boyu da bu seferler bazen galip bazen mağlup olarak süregelmiştir.

Hüdâyî, yaşamış olduğu dönemde, geniş tarihi ve coğrafi bilgisiyle padişahlara yazdığı mektuplar vesilesiyle adeta müsteşarlık görevi icra etmiştir. Özellikle İran'dan gelen Şiilik tehlikesi ve zulmüne karşı aldığı kesin ve kararlı tavır ile Balkanlardaki dinsizlik hareketlerine engel olma çabaları takdire şayan çabalardır. Ayrıca Celali isyanı gibi sosyal patlamalar hakkında yapmış olduğu analizler gayet isabetlidir (Güven, 1992, 49). Bu gibi problemlerin altında yatan nedenin dini hayatın ve Allah korkusunun kalplerde etkisini kaybetmiş olması ve şeriata icrası, sünnetin ihyasında ihmal olması olarak tanımlaması manidardır (Güven, 1992, 44; Öztuna, 1986, I/307). Akdeniz hac ve ticaret yolunun Malta ve Girit adalarındaki korsanlar tarafından tacizlerinin hacı adaylarına verdiği zarar nedeniyle dönemin padişahına yazmış olduğu mektupta hac yolunun güvenliğinin önemli olduğu, hacı adaylarının hac farızasını yerine getirmede zorlandıkları ve bu yolun güvenliğini kendisinin de müridi olan Kaptan-ı Derya Halil Paşa tarafından sağlanabileceğini ifade etmesi, hassasiyetleri doğrultusunda attığı adımları göstermektedir. (Güven, 1992, 49; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Kemal, 2005, 51-69). Hüdâyî, 4. Murat'a kılıcını kuşandırdıktan sonra vefat etmiştir. Yaşadığı dönemde tahta oturan padişahların hepsine güzel tavsiyelerde bulunarak onlara olumlu katkılarda bulunmuştur. Tüm bu hadisler açık bir şekilde göstermektedir ki Hüdâyî, yaşadığı XVI ve XVII. asırlara birçok yönden damgasını vurmuştur. Bir yandan kurduğu tarikat vasıtasıyla halkı manevi yönden irşat etmiş, öte yandan devrin padişahlarını mektup ve nasihatleri ile hayra yönlendirmiştir.

2) Adı, Soyu, Doğumu, Memleketi ve Tahsil Hayatı

Asıl adı Mahmut olan fakat Aziz Mahmut Hüdâyî diye meşhur olan bu zatın kendi eserlerinde Aziz ismi geçmemektedir. Bu ifade onun hayatını yazanların hürmeten kullandıkları bir sıfat olabilir. Hüdâyî ismini ise şiirlerinde mahlas olarak kendisi kullanmaktadır. Ona bu ismi mürşidi Üftâde vermiştir (Vassaf, trs: II/375). Hüdâyî'nin babasının adı Fadlullah bin Mahmut'tur. Mesleğinin ne olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Osmanlı Edebiyat tarihçisi İngiliz Gibb (1857-1904), Hüdâyî'den "*Helvacızâde*" diye bahsetmektedir. Hüdâyî'nin hayatını yazan muasırlarının hemen hiçbirinde bu ifade ile karşılaşmamaktadır. Hüdâyî'nin babası sarayda helvacıbaşılık yapan Lemezât sahibi Helvacızâde Mahmut Efendi (1064/1654) ile karıştırmış olabilir (Gibb, 1958, I/218). Hüdâyî'nin soyunun peygamber efendimize dayandığı kendisine ait olan "*Ceddîm-u prim sultan, Sensin yâ Rasuallah*" ifadesinden anlaşılmaktadır (Gülşen, 1338, 121). Ayrıca *Tecelliyât* adlı eserinde kaydedilen "*1012 Recep'in 18. gecesi ulemayı Sultanu'l-vakt meclisinde gördüm. Andan sonra kendimi Meclis-i Resul'de gördüm sen varisimizsin deyu buyurdular. 1013 Cemazül Ahirin dördüncü günü (Pazartesi) ulemayı sultan meclisinde gördüm. Andan Hazret-i Peygamber (s.a.v) meclisi şeriflerinde oturdum, Sultan-ı Keveyn saadetle buyurdular 'sen bizim varisimizsin'*" (Hüdâyî, trs, 136b-137a)" ifadeleri bize onun soyunun Hz. Peygambere dayandırılmasının manevi anlamda olabileceğini düşündürmektedir.

Hüdâyî, 948'de (1541) Şereflikoçhisar'da doğmuştur (Küçükaya, 2005, 84). Doğduğu yer Şereflikoçhisar olmakla beraber yetiştiği ve büyüdüğü memleket Sivrihisar'dır (Yılmaz, 2007, IV/338). Hüdâyî'nin ebeveyninden birisinin Şereflikoçhisar diğersinin ise Sivrihisarlı olduğu yönünde rivayetler mevcuttur (Rızâyî, trs, 152b). Hüdâyî'nin çocuklukta eğitimi hakkında elimizde bilgi bulunmamakla birlikte ilk tahsiline Sivrihisar'da başladığını eseri olan *Vakıat*'tan öğrenmekteyiz (Hüdâyî, trs, 305b). Çocukluğunu geçirdiği Sivrihisar'da ilk tahsiline başladıktan sonra İstanbul'a giderek Küçükayasofya Medresesi'ne girdiğini ise *Tezâkir* adlı eserindeki şu ifadelerden anlamaktayız. "*Merhum ve mağfur-leh ceddiniz Sultân Süleyman Han Hazretlerinin sâye-i saltanatlarında Siget (Zigetvar) seferinden iki yıl önce "Esrâr-ı Kur'ân-ı Hâkîm ve âsâr-ı Furkân-ı azîm" Küçükayasofya'da bu duacınıza münkeşife olup husûsan bu "Yâ Sin ve'l-Kur'âni'l-Hâkîm" kıssası iyân olup dâim yazmak hâtırasında oldukça mevânî' zuhûr ederdi"* (Hüdâyî, trs, 267a-268b).

Hüdâyî'ye, İstanbul'daki medrese eğitiminde Nâzırzâde Ramazan ve Halveti şeyhlerinden Nüreddinzâde Muslihuddin hocalık etmiştir (Yılmaz: 2007: IV/338). Hüdâyî, Nüreddinzâde'nin kendisinin şeyhi ve mürşidi olduğunu *Tezâkir* adlı eserinde kendi ifadeleri ile anlatmaktadır (Hüdâyî, trs, 126b). Hocası Nâzırzâde Edirne Selimiye Medresesi'ne müderris, Mısır ve Şam'a kadı tayin edildiği yıllarda onu yanından ayırmadı. Mısır'da hocasıyla beraber bulunduğu sıralarda Halvetiyye tarikatının Demirtaşıyye kolundan Kerîmüddin el-Halvetî'den "*usûl-i esmâ*" terbiyesi görmüş, 1573'te Mısır'dan dönüşünde Bursa Ferhâdiye Medresesi'ne müderris ve Câmî-i Atîk Mahkemesi'ne nâib tayin edilmiştir (Yılmaz, 2007, IV/338). Kendisine bu görevine mukabil otuz akçe maaş bağlanmıştır (Çelebi, 2017, II/113). Bursa'da bir yandan halka kadılık ederken bir yandan da gençlere ilim öğretmiş, diğer taraftan da gönlündeki ilahi aşk ateşinin cezbeleriyle tasavvuf yoluna ilgi göstererek Üftâde'nin Kaygan Camindeki vaazlarına iştirak etmiştir (Vassaf, trs, II/373). İlerleyen süreçte Üftâde'ye intisap etmeye karar vermiştir. Rivayetlere göre bunda şu olay etkili olmuştur. Hüdâyî, Bursa'da müderris ve nâib'lik vazifesini ifa ederken bir gün şöyle bir rüya görür; "*Kıyamet kopmuş, sırat ve mizan kurulmuş, Ashab-ı hayr bî-husûs hocası Nâzırzâde'de cehennemlikler arasında yer almıştır.*" Bu

rüyadan son derece müteessir olan Hüdâyî uyandığında dünyevi meşgalelerini terk ederek Üftade'ye gitmiş ve ona intisap etmiştir (Vassaf, trs, II/373; Yılmaz, 1988, 7). Üftade'ye intisap eden Hüdâyî onun yanında sıkı bir nefis terbiyesine başlamıştır. Üftade bir gün ona "Haydi evladım bir sıruk çiğeri omzuna alarak Bursa sokaklarında dolaşip sat" diye emretmiş, Hüdâyî de tereddütsüz sıruğu kürk üzerine alarak çarşılarda dolaşmaya başlamıştır. Bunu gören halk kadı çıldırması olmalı diyerek onun aleyhinde bir sürü dedikodular uydurmuşlar fakat o bunların hiçbirine aldırmandan ve vazifesini yerine getirerek dergâha dönmüştür (Vassaf, trs, II/394). Üftade talebesinin göstermiş olduğu bu sadakatın neticesinde onun halis bir niyetle kendisine intisap ettiğini bir kez daha görmüş olur. Hüdâyî, "üç günde bir elmayı koklayıp onunla iftar edecek" derecede sıkı bir riyazet devresinin sonunda nefisini iyice terbiye etmiş, ruhunu kuvvetlendirmiş, bu yüzden de yolda giderken dirilerden çok ölüleri görmeye başlamıştı. Hatta bir gün şeyhinin halvethanesine giderken daha önce vefat etmiş bir müezzine tesâdüf etmiş ve ona selâm vermişti. Halvethaneye girip durumu şeyhine anlatınca Üftade; "Oğul, riyâzatla ruhunu takviye etmişsin onun eserdir. Fakir dahi riyâzatımız zamanında bazen çarşıya çıktıkça ölüleri dirilerden çok müşahede ederdim." buyurmuştur (Vassaf, trs, II/394). Hüdâyî'nin, Üftade nezaretinde üç sene gibi kısa bir zamanda kemâle erdiğini ve hocası tarafından hilafete layık görüldüğü, Üftade'nin Hüdâyî'ye Eskişehir'de hilafet vazifesi verdiği bilgilerini onun *Vâkıat* adlı eserinden öğrenmekteyiz (Hüdâyî, trs, 22b). Mürşidinden aldığı hilafet görevi sonrası ailesi ile birlikte Sivrihisar'a gidip orada irşat görevine başlamıştır.

3) Dönemin Padişahları ile İlişkileri

Hüdâyî, İstanbul'un Üsküdar semtinde kurmuş olduğu bir dergâh vasıtası ile sultanlar dâhil her kesimden insanı irşat etmiştir. 3. Murat, 1. Ahmet, Genç Osman ve 4. Murat onun yoğun diyalogda olduğu padişahlardandır. 3. Murat, şiire ve tasavvufa meraklı fakat yönetimde zayıflığı olan bir padişah idi. Onun bu yönünü bilen Hüdâyî, kendisini ikaz etmiş, şeriat ve sünnet çerçevesinde padişahlık yapması konusunda 3. Murat'ı teşvik etmiştir. Hüdâyî'nin padişahlara gönderdiği mektupları ihtiva eden '*Tezâkir-i Hüdâyî*' adlı eserinde göndermiş olduğu mektupların çoğunun muhatabının 3. Murat olması kendisinin bu padişahla çok yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir (Hüdâyî, trs: 86b-87a). Bir mektubunda "Re'si mie (yüzyılın başı) karîbdir. Kemâl-i adâletle tecdid-i şerîat ve ihyâ-yı sünnet ve teroîh-i ibadullah ve'l-ümmet eden ashâbı mieteyn olan ahad-i ümmet-i Muhammed akvâsından ve ekmelinden olmasının esbâbına mübâşeret ve tamâm-ı riayette kemâl-i gayret ve tena'um-i himmet ve azîmet zamanı gelmiştir" (Hüdâyî, trs, 86b-87a) diyerek nasıl bir irşat yaptığını açık bir şekilde bizlere göstermektedir. Ayrıca o halkın ihtiyaçlarını padişaha iletme konusunda da önemli bir görev icra etmekteydi. İstanbul halkının odun ihtiyacını padişaha iletmesini, *Tezâkir* adlı eserinde ifade etmektedir (Hüdâyî, trs, 132b-134a).

3. Murat'ın yerine tahta oğlu 3. Mehmet geçmiştir. 3. Mehmet yumuşak huylu, güzel ahlaklı ve dindar bir padişah olarak bilinmektedir (Danışment, 1971, III/143). Hüdâyî'nin 3. Mehmet ile münasebetlerine dair pek bilgiye sahip değiliz. 3. Mehmet padişahların unutmuş olduğu ordunun başında bizzat bulunmak gibi bir âdeti ihya edip uygulayan bir padişahtır. Nitekim Eğri Seferine ordunun başında iştirak etmiş ve Eğri Fatihî unvanını almıştır. Padişah bu sefere katılmak üzere yanına Halveti ricalinden olan Ahmet Şemseddin Sivasî'yi de almıştır. Şemseddin Sivasî, Eğri Seferi için İstanbul'a yani Üsküdar'a geldiği zaman onu bizzat Hüdâyî karşılamış ve elini öperek tekkesinde üç gün mihmandarlık yapmıştır (Topbaş, 2014, 348).

3. Mehmet'ten sonra tahta oturan 1. Ahmet'in Hüdâyî ile tanışmasına vesile olan rüyanın şu olduğu nakledilmektedir; 1. Ahmet, rüyasında, Nemçe Kralı ile güreş tutup kendisinin arka üstü yere düştüğünü görmüştü görülen bu rüyanın tabirini zamanın âlimleri açıklayamayınca bir vesile ile rüya Hüdâyî'ye mektup olarak yazıldı. Hüdâyî'nin de rüyayı "*padişahın Nemçe Kralına karşı zafer kazanacağı*" şeklinde yorumlaması ve olayların bu yorum doğrultusunda cereyan etmesi sultanı etkilemiştir (Gülşen, 1338, 9). 1. Ahmet'in temelini bizzat kazdığı caminin temel atma merasiminde duayı Hüdâyî yapmış, padişah ta eteğiyle toprak taşımıştı (Çelebi, 2017, I/126). Cami tamamlanınca ilk hutbeyi Hüdâyî okumuş, her ayın ilk pazartesi günü de bu camide vaaz etmeyi kabul etmiştir (Yılmaz, 1993, 338; Çelebi, 2017, II/114).

1. Ahmet'in yerine gelen 1. Mustafa devlet işleriyle meşgul olamayacak derecede akli muvazeneden mahrum olduğundan dolayı üç ay kadar Osmanlı tahtında misafir olur ve yerine Genç Osman geçer (Danışment, 1971, III/143). Genç Osman babası 1. Ahmet gibi Hüdâyî'ye saygı ve hürmet gösterirdi. Almış olduğu eğitimler sayesinde devletin ıslahına yönelik yeniliklerde bulunuyordu. Fakat padişahın bu fikirlerini pratiğe dökmesi için uzun zamana ihtiyaç vardı. Genç Osman ile Hüdâyî birbirine o derece bağlıydı ki ; Şeyhülislâm Esad Efendî'nin kızı Akile Hanımı nikâhladığı zaman kendi yerine Hüdâyî'yi vekil etmişti (Uzunçarşılı, 1994, III/461). Hüdâyî kritik bir zamanda hacca gitmeye karar veren Genç Osman'a; "Padişahlara Hac eylemek lazım değildir, yerinde oturup adalet eylemek evladır! Mümkün ki bir fitne zuhur eyleye! Şeklinde bir ikazda bulunmuştur (Naima, 2009, II/212). Fakat Hüdâyî'nin verdiği bu öğütlere ve

uyarılarına rağmen hacca gitme arzusundan vazgeçmeyen padişahın bu isteği yeniçeriler tarafından yanlış algılanmış ve padişahın gittiği yerde bir ordu toplayıp yeniçeri ocağını yıkacağı fitnessi ortaya atılmıştır. Bu dedikodular üzerine yeniçeriler Padişah'tan önce davranıp saraya baskın yaparak Genç Osman'ı acımasızca katletmişlerdir. Bu vahim hadiseden sonra tahta çıkan 4. Murat'a saltanat kılıcını da Hüdâyî kuşatmıştır (Yılmaz, 1993, 339).

4) Vefatı

Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan'dan torunu Ayşe Sultan (ö. 1598) ile evlendiği rivayet edilen Hüdâyî, Safer 1038'de (Ekim 1628) vefat etmiştir. Altısı kız olmak üzere on bir çocuğu olmuş ve nesli, kızları Ümmügülsüm (ö. 1641), Zeyneb (ö. 1642) ve Fatma Zehra (ö. 1675) vasıtasıyla devam etmiştir (Yılmaz, 1993: 339). Hüdâyî kameri hesaba göre doksan küsur şemsi takvime göre ise seksen yedi küsur yaşında vefat etmiştir (Vassaf, trs, II/380). Cenazesi büyük bir merasimle kaldırılmış ve zaviyesinde bizzat kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir. Türbesi İstanbul'un Üsküdar ilçesinde ziyaretgâh olarak hayatiyetini sürdürmektedir. Vefatından sonra ise bıraktığı çok zengin vakfiyesi sayesinde tekkesi, imaret ve külliyesi halkın sığınak ve barınağı olmuştur. Özellikle mensupları, sevenleri ve türbesini ziyaret edenler hakkında, "*Denizde boğulmasınlar, âhir ömürlerinde fakirlik görmesinler ve imanlarını kurtarmadıkça gitmesinler*" şeklindeki duası türbesini İstanbul'da Eyüp Sultan, Sümbül Efendi ve Yahya Efendi'den sonra ziyaretçisi en çok olan türbeler arasına sokmuştur. 1266 (1850) yangınında yanan Hüdâyî Külliyesi'nin devrin padişahu Abdülmecid tarafından yeniden inşa ettirilmiş olması, bu sevgi bağının saray çevresinde de uzun süre devam ettiğini gösteren açık bir delildir (Yılmaz, 1993, 338).

5) Eserleri

Hüdâyî medrese eğitiminden sonra belli bir zaman Mısır ve Şam gibi Arap ülkelerine gitmiş ve oralarda Arapçasını iyice geliştirmiştir. Onun eserlerinin çoğunda Arapça dilini kullanmasında dönemin anlayışının büyük bir etkisi olmuştur. Hüdâyî'nin Arapça kaleme aldığı eserleri Türkçe kaleme aldığı eserlerinden daha fazladır. Burada eserlerinin sadece isimlerini zikredip geçeceğiz. Eserler hakkında detaylı malumat sahibi olmak isteyenler ilgili kaynaklara başvurabilirler. Arapça kaleme aldığı eserleri; Ahvâlu'n-Nebiyî'l-Muhtâr aleyhi Salevâtullahi'l-Meliki'l-Cebbâr, Câmiu'l-Fazâil ve Kâmiu'r-Rezâil, El-Es'ile ve'l-Ecvice fi Ahvâli'l-Mevtâ, Fethu'l-Bâb ve Refu'l-Hicâb, El-Fethu'l-Îlâhî, Habbetu'l-Mahabbe, Hayâtü'l-Ervâh ve Necâtü'l-Eşbâh, Hâşiye Kuhistânî Fî Şerh-i Fıkh-ı Keydânî, Hulâsatü'l-Ahbâr fi Ahvâli'n-Nebiyî'l-Muhtâr, Keşfu'l-Kinâ an-Vechi's-Semâ, El-Mecâlisü'l-Va'ziyye, Mecmua-i Hutab, Meratibu's-Süluk, Miftâhu's-Salâh ve Mirkâtü'n-Necâh, Nefâisü'l-Mecâlis, Şemâilu'n-Nübüvveti'l-Ahmediyyeti'l-Muhammediyye, Et-Tarikatü'l-Muhammediyye Vesîle Îlâ's-Seâdeti's-Sermediyye, Tecelliyat ve Vâkıât'ır (Eserlerin muhtevası için bkz. Yılmaz, 1993, 339-340).

Türkçe kaleme aldığı eserleri ise; Divan-ı İlahiyyat, Ecvibe-i Mutasavvifâne, Miraciyye, Nasâyih ve Mevâiz, Necâtü'l-Ğarîk fi'l-Cem'i ve't-Tefrik, Tezâkir (Mektubat) Tarikatname'dir (Eserlerin muhtevası için bkz. Yılmaz, 1993, 339-340).

B) HÜDAYÎ'NİN BAZI TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Hüdâyî, Osmanlı döneminde yetişen tarikat pîrlerindedir. Kurmuş olduğu Celvetiyye tarikatı sağlığında ve vefatından sonra İstanbul, Bursa ve Balkanlarda yayılmıştır (Yılmaz, 1988, 264). Celvetiyye tarikatı İslam Şeriatına ve Sünni inançlara bağlı ehl-i sünnet vel cemaat bir tarikattir. Tasavvufta ilk dönemlerde bir meşrep ve makam adı olan "celvet" daha sonra bir tarikat adı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Yılmaz, 1993, VII/273). Celvet, kulun halvetten ilahi sıfatlara bürünerek çıkmasıdır. Yani yaratılıştan gelen itibari sıfatlar elbisesini çıkardıktan sonra hakiki sıfatlar elbisesini giymesidir (Çiçek, 2006, II/48). Bu tarikat mensupları diğer tarikatlarda olduğu gibi kalbi vâridâta ve tecelliye halvette değil celvette ulaştıkları için "celvet" kelimesinin ism-i mensubu olan "celveti" adını alırlar (Ziver, 1984, 48).

Tasavvuf tarihinde tarikat geleneği iki silsile kabul eder. Bunlardan biri Hz. Ali'ye diğeri ise Hz. Ebu Bekir'e nispet edilir ve bu iki sahabeden Hz. Peygamber'e ulaşır (Kara, 1999, 234). Celvetiyye de Hz. Ali'ye nispet edilir, bu nedenle tarikat mensupları cehri zikri esas alır. Celvetiyye'de sulukun tabiat, nefis, ruh ve sır olmak üzere dört mertebesi vardır. İlk mertebe şeriatın mukabilidir. Sâlik bedeni ihtiyaçlarını ibadetin engellemeyecek şekilde karşılar ve helal olanlarla yetinirse nefis mertebesine yükselir. Nefis mertebesinin mukabili de tarikattir. Bu mertebede nefsi kötü huy ve fiillerden arındırmak gerekir. Bu da ancak sürekli mücâhede ve riyazetle gerçekleştirilebilir. Ruh mertebesi, salikin ruhu ile ilgi kurduğu ve marifetullaha yöneldiği mertebedir. Bu mertebe aynı zamanda keşf mertebesi olup marifet makamına tekabül eder. Marifet ve ilahi aşk makamına ulasan sâlik son olarak sır mertebesine yükselir. Hakikatin mukabili olan bu mertebede sâlik, kemale ermiş olarak mücâhedattan lezzet duymaya başlar (Yılmaz, 1984:274). Şimdi ise

Celvetiyye tarikatını bizzat kurarak yüzbinlerce insanı bu tarikat vesilesiyle manevi açıdan irşat eden Hüdâyî'nin bazı tasavvufi görüşlerine geçelim.

1) Nefis

Kişi, zât, varlığın kendisi (Âl-i İmran, 3/30), can, ruh (A'râf, 7/205), arzu, istek, tutku (Zümer, 39/42), kötü huy ve çirkin davranışların kaynağı (Yûsuf, 12/53), kan, cevher gibi manalara gelmektedir (Firuzabâdî, 2005, II/255). İstilahta ise, kulun yerilen ahlâkı ve amelleri anlamında kullanılmaktadır (Kuşeyri, 1978, 167) Hayat, his ve irade gücünün taşıyıcısı olan latif buharlı bir cevher olarak ta tanımlanan nefis bedeninin aydınlatıcısıdır. Işığı, bedeninin iç ve dışını aydınlatırsa uyanıklık; yalnız içini aydınlatırsa uyku; her ikisini de aydınlatmayacak olursa ölüm meydana gelir (Cürçani, 1300, 165). İslam ahlak bilginleri insanın istek ve arzularının yönelmiş olduğu alana göre nefisle ilgili tanımlar ortaya koymuşlardır. İnsanın istek ve arzuları, sürekli günah işlemeye eğilimli olup dine aykırı davranışları yapmaktan sakınmıyorsa, buna *nefsi emmare*, yaptığı kötülükten pişmanlık duyuyor vicdanen rahatsız oluyorsa buna da *nefsi levvame* demişlerdir. İnsanın Allah'a olan yakınlığı ibadet ve ahlakta tam bir ilâhî aşka dönüşmüşse nefsi mülhime, istek ve arzular Allah'ın emirlerine tam tabi olup, kişi şehvetlerini ön plana çıkarmıyorsa nefsi mutmaine adını vermişlerdir. Allah'tan gelen her türlü kaza ve belaya razı olup sabreden nefse nefsi râdiye, Allah'ın razı olduğu kulun manevi hali ise nefsi mardiyeye olarak ifade edilmiştir. Her türlü istek ve arzularını vahye tabi kılan, basit tutkularını dizginleyen ve hayatında model olarak Hz. Muhammed'i örnek alan nefis ise nefsi kâmile olarak tanımlanmıştır (Cebecioğlu, 1997, 546-549). Sûfiler, nefis kavramıyla insanın kötü sıfatları ve arzu ve isteklerini kastederler (Frager, 2004, 70-71) Nefis, insanın hakikati, şehvet ve gadap kuvvetlerinin toplandığı mânâ, bedene yerleştirilen ve kötü huyların kaynağı olan bir lâtife, bir sırdır. Güzel huyların kaynağı ise, ruhtur. Ruhun idarecisi akıl, nefsin idarecisi ise hevâdır (Kuşeyri, 1978, 167).

Hüdâyî *Nefâis* adlı işâri tefsirinde nefsin kötülüğü emredici özellikte yaratıldığını fakat Rabbi ona acıyınca ve ona yardım bakışı ile bakınca, onu beşeri sıfatların karanlıklarından çıkardığını ifade etmektedir. Zira hidayet güneş gibi doğunca ister istemez kalbin ufuklarını aydınlatacaktır. Böylece nefis levvame edici kınayıcı makama yükselmiş olacak ve yaptığı hatalardan pişmanlık duymaya başlayacaktır. Allah ta onun bu pişmanlığı neticesinde ettiği tövbesini kabul edecektir. Daha sonra yardım güneşinin aydınlığı artmaya başlayınca nefis levvame makamından mülhime makamına yükselir. En sonunda güneş tam ortalayınca ve yeryüzü güneşin aydınlığıyla tamamen dolunca nefis mutmaine makamına yükselir (Hüdâyî, trs, II/50).

Hüdâyî'ye göre vuslata ermek isteyen sâlikin mutlaka nefsi ile mücâhede etmesi gerekir. Çünkü ona göre nefis ile mücâhede müşriklerle mücâhededen daha zor ve daha ecirlidir. Bu bağlamda Hüdâyî bu konudaki görüşlerini ifade ederken, Peygamberimizin "*Küçük cihattan büyük cihada; nefis ile mücâhedeyle dönüyoruz* (Keşfü'l-hafâ, trs, I/424-425)" hadis-i şerifini nakletmektedir (Hüdâyî, 1988,119). Nefsin birçok kötü alışkanlığı olduğunu fakat belli başlı öne çıkan yedi özelliğinin olduğunu ifade eden Hüdâyî, bu olumsuz nefsin yedi hasletini şöyle sıralamaktadır. Kibir, ucûb, riyâ, öfke, haset, mal sevgisi ve makam sevgisi. Hüdâyî demektedir ki cehennemden yedi derecesi, âdeta nefsin bu yedi olumsuz sıfatına tekabül etmektedir. Bu yedi kötü hasletten kurtulmak, cehennemden yedi mertebesinden kurtulmak anlamına gelmektedir (Hüdâyî, 1988, 119).

Hüdâyî, nefsi mertebelerine göre üç gruba ayırmıştır bu gruplar şunlardır: 1) Nefs-i amm; nefsu'l- emmare/avâmın nefsi: İnsanı kötülüğe sevk eden nefistir. Onun en belirgin özelliği, tabii ve şehevî şeylere arzu duyması, ilahi emir ve yasaklara karşı olmasıdır. 2) Nefs-i hass; nefsi levvame/seçkinlerin nefsi: Kendini hatalardan dolayı ayıplayan ve hayra yönelen nefis. 3) Nefs-i ehassu'l-hass; nefsi mutmaine/en seçkinlerin nefsi: Kötülüklerden uzaklaşmak suretiyle nefsin Hakk'a karşı mutmain olmasıdır (Tek, 2006, 181). Nefis insanı sürekli olarak kötülüğe ve isyana yönlendirir fakat insan onun buyruklarına uymayarak onu dizginleyebilir ve onu nefsi mutmaine seviyesine çıkarabilir. Hüdâyî divanında bu konuda şu dizelere yer vermektedir.

"Zulmet-i nefsi geçen bulur hayât

Çün gece âhir ola olur sabâh" (Hüdâyî, 2008: 220)

(178/2)

"Râh-ı salâha gidip sulh u sülûk ehli ol

Nefse uyup herkese hiddet ü şiddet neden" (Hüdâyî, 2008: 272)

(230/2)

"Ey nefis yeter sehv ü zelev

İnsâfa gel insâfa gel

Terk eyleyip tûl-i emel

İnsâfa gel insâfa gel” (Hüdâyî, 2008: 124)

(90/1)

Hüdâyî nefisle her an mücadele edilmesi gerektiğini ve onun hak yola ulaşmayı uzatan bir engel olduğunu söyler. Nefsin karanlıktan kurtulup asli haline girmesi için mücadele şarttır. Nefis, insanı sürekli olarak kötülüğe ve isyana yönlendirir. Dünya güzelliklerine meyli sebebiyle de kalbi daima huzursuz eder. Kalp ile nefsin bu mücadelesinde, şeytan da nefsin yanında yer alır. Bu nedenle nefis mücadelesi, oldukça uzun ve meşakkatli bir yolculuk olarak görülür. Nefisle yapılan amansız mücadeleden galip çıkmak, merhameti sonsuz olan Allah’ın yardımıyla mümkündür. Bu bağlamda şu iki dörtlüğü oldukça dikkat çekicidir.

“Hak yolunda çalış, kusûr etme

Nefs için kalbi bî-huzûr etme

Sakın a’ mâline gurûr etme

Cümlelerin başı bir inâyet imiş” (Hüdâyî, 2008, 192)

(152/3)

“Dest-gîr olmaz isen ey Rahmân

Azdırır bizi nefis ile şeytân

Sen esirge efendi bizi hemân

Meded et yâ enîs-i küll-i karîb” (Hüdâyî, 2008, 58)

(30/3)

Hüdâyî *Nefâis* adlı işâri tefsirinde, sâlikin nefsinin takva ile ateşten koruması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü takva en hayırlı azıktır. Ona göre nefse zarar veren şeylerden nefsi korumanın en etkili yolu takvadır. Ayrıca Hüdâyî takvanın birkaç mertebesinden de bahseder. Ona göre takvanın birinci mertebesi avamın takvasıdır. Bu mertebede avam şer’i sınırları aşmayıp onlara riayet ederek cennete gider ve ateşten kurtulur. İkinci mertebeye havâsin mertebesidir ki bu mertebede şeriatın uygulamasından sonra kötü huy ve özelliklerden nefsi arındırmaya çabalamak vardır. Üçüncü mertebeye ise ehassu’l-havâs mertebesidir ki bu mertebede kalbi masivâdan yani Allah dışındaki her şeyden arındırmak vardır ve bu mertebeye en üst mertebedir. Bu mertebede takva vasıtasıyla nefis tamamen tezkiye edilmiş olur (Hüdâyî, trs, I/178). Hüdâyî nefsin heva ve isteğinden yüz çevirip Allah’a muhabbet beslemek gerektiğini söyler. İnsan nefsinin esiri olursa ondaki yüksek manalar sükût eder, alçalır. Bu nedenle kişi hak yolunda bir ayak bağı olan nefsinden ve dünya nimetlerine olan düşkünlüğünden kurtulup hakka kavuşmak için çaba sarf etmesi gerekir. Şu iki dörtlük ve bir beyit bu bağlamda dikkat çekicidir.

“Halâs et kalbimiz hubb-u sivâdan

Kerem senden, inâyet senden Allah

Geçe tâ nefsimiz olmaz hevâdan

Kerem senden, inâyet senden Allah” (Hüdâyî, 2008, 236)

(194/1)

“Seni adlar bu dehr-i dîn

Nef’ eylemez mâl ü benûn

Nefs elinde olma zebûn

Hakk’ı bulmağa sa’y eyle” (Hüdâyî, 2008, 209)

(168/2)

“Ko hevâyı olağör ehli salâh

Tâ’at-ı Hak’dır çü miiftâh-ı necâh” (Hüdâyî, 2008, 220)

178/1

Nefsin elinden kurtuluş yalnızca Allah’ın yardımıyla mümkün olur. Bu gerçeği sıkça dile getiren Hüdâyî, nefsin kötülüğü karşısında daima Allah’ın yardımı ve rahmetini diler. Şu satırlarda bu durum çok açık bir şekilde görülmektedir.

“Hubb-ı dünya ile keyd-i nefse kim olsa esîr

Hakk’a yüz tutsun yine andan (olur) derde devâ” (Hüdâyî, 2008, 258)

(216/4)

“Enbiyâ evliyâ vesîle imiş

Zirâ Hak anlarıyla bile imiş
Nefse kalırsa işi hile imiş
Sana vuslat seninledir Mevlâ" (Hüdâyî, 2008, 180)
(140/4)

Hüdâyî, amellerin faziletlerini anlattığı bir eserinde temizlik hakkındaki görüşleri sıralarken temizliği altı derecede ele almış, asıl temizliğin nefsi temizleyerek arınmada olduğunu ifade etmiştir. Ona göre temizlik ilk olarak bedeni ve bedene giyilen elbiseleri temizlemek anlamına gelmekte ise de, asıl temizlik tabiatı kötü huy ve sıfatlardan temizlemek, daha sonra nefsi kötü ahlaktan arındırmak, kalbi kötü isteklerin baskısından kurtarmak, ruhu cehalet ve ayıplardan arındırmak ve sırrı mâsivâdan uzak tutmaktır. Bu bahsedilen manevi temizlik asıl temizliktir. Ona göre akli başında olanın dış görünüşe çok fazla önem vermesi doğru değildir. İnsan-ı Kâmil'e yakışan dış organların temizlenip yıkanmasında ifrata varıp boşa zaman harcamak yerine, Allah'ın yardımına sığınarak manevi mertebeler kazanmaya çalışmak ve bunun içinde nefsi kötü huy ve ahlaktan arındırmaktır (Hüdâyî, 1988, 27-28). Nefis sürekli olarak insana kötülüğü emreder ve onu Allah'ın yolundan alıkoymaya çalışır. Nefsin oyun ve hileleri hiçbir zaman son bulmaz. Hüdâyî bu gerçekleri dile getirirken nefsin ve hevâsına yenik düşmemek için Allah'tan yardım diler. Şu iki dörtlükte bu yakarış net bir şekilde görülmektedir.

"Hevâ-yı nefse mağlûb olmasınlar
Uyar kullarını, uyar ilâhî
Kalup gafletde mahcûb olmasınlar
Uyar kullarını uyar ilâhî" (Hüdâyî, 2008, 181)
(141/1)

"Sivâyı ko hevâlardan gözün yum
Ve illâ nefs-i şûmun hâli ma'lûm
Înâyet eyleye ol Hayy u Kayyûm
Neye kâdir olur bî-çâre insan" (Hüdâyî, 2008, 249)
(207/4)

Hüdâyî, yaratanın cemalini müşahede edebilmek için ve ona erişebilmek için nefsin bütün mertebelerini aşmak gerektiğini söyler. Nefis hesabına bir şey talep etmeyenlerin ancak O'nun cemalini göreceğini ve O'ndan gayrı hiçbir şeye rağbet etmeyeceklerini de şöyle ifade eder.

"Kimseye ölmezden ön göstermeyip dîdârını
İrgürüp bâkî hayâta lîk sonra şâd eden" (Hüdâyî, 2008, 92)
(60/4)
"Hüdâyî'ye yol soran
Vahdet iline eren
Dostun dîdârın gören
Gayra ola mı baka" (Hüdâyî, 2008, 74)
(44/5)

İnsan, "Ey mutmain olmuş nefis! Sen O'ndan razı o da senden razı olarak Rabbine dön" (Fecr, 89/27-28). Yani "ircii" hitabına mazhar olduğunda, gönül istediğini elde etmiş ve asli hedefine ulaşmış olur. Hüdâyî, insanın bu şekilde Allah'a vuslatını bayram olarak nitelendirmektedir.

"Karîn-i nefs-i emmâre
Karîb olur beğim mâre
Çeker ol sâhibin nâre
İşi dâ'im olur ifsâd" (Hüdâyî, 2008, 194)
153/2
"Hitab-ı irci'î erse
Gönül matlûbunu görse
Sarây-ı vahdete girse
Olurdu kadr ile a'yâd" (Hüdâyî, 2008, 194)
(153/3)

2) Aşk

Aşırı derecede sevgi anlamına gelen aşk, muhabbetin seveni kavraması, bütün vücuduna yayılmasıdır. Aşk, sarmaşık manasına gelen “ışk” kelimesinden alınmıştır. Öyle ki aşk, girdiği kalbi, hatta insanın bütün vücudunu sarmaşık dalları gibi sarar. Tasavvufta ise, Allah’a duyulan sevgi ve muhabbet, insanı her durum ve haliyle Hakk’a götüren yoldur. (Eraydın, 1990, 111). Mutasavvıflara göre kişiyi Allah’a ulaştıran araç aşktır. Aşk ta kalpte gerçekleşir. Bu sebeple kalbin temizlenmesi, perdelerden arındırılması gerekmektedir. Kalbi açmanın kalpteki perdeleri kaldırmanın en önemli yolu ise zikirdir. Nitekim Allah (c.c) Kur’an’da “*Muhakkak ki kalpler sadece ve yalnızca Allah’ı zikretmekle huzura kavuşur*” (Ra’d, 13/28) buyurmaktadır. Hüdâyî’ye göre de kalbi cilalama ve perdelerden arındırmanın en etkili yolu zikirdir. Aşkla yapılan zikir, sâliki vuslata ulaştırma konusunda olmazsa olmaz bir araçtır. Hüdâyî, zikir ile arınmaya başlayan ve yükselmeye başlayan ruhun sırasıyla şu aşamalardan geçtiğini ifade etmektedir. İlk aşamada, nefis makamında dil ile mücâhede ile ve Allah’ın nimetlerini düşünerek zikir yapılır. İkinci aşamada, kalp makamında huzur, murâkabe ve âlem-i melekûtu tefekkür, cemâl ve celâl sıfatlarını müşahedeye çalışarak zikir yapılır. Üçüncü aşamada, Sırr makamında münâcât ve konuşma ile zikir yapılır. Dördüncü aşamada, ruh makamında müşâhede ile zikir yapılır. Beşinci aşamada, hafî makamında Allah’a olan aşkını beyanla ve envâr-ı ilâhîyi aramakla zikir yapılır. Altıncı ve son aşama olan zât makamında ise fenâ, istiğrak ve mahv ile zikir yapılır. İşte bu aşamalardan geçen nefsin sıfatlarının teker teker ortaya çıkması, kalbe etki ederek kalbi değiştirir. Sâlik o halde de zikre devam edince nefis, istikrar kazanır ve vesveselerden kurtulur, böylece kalp te itminana erer (Hüdâyî, 1988,169).

Hüdâyî’ye göre Allah âlemi yaratmış ve insana bedenini bağışladıktan sonra onu aşk ile ihya etmiştir. Hüdâyî aşkı dirilik olarak ifade eder. Bu bakış açısı, Ahmet Yesevî’nin “*İşksızların hem cânı yok hem imânı*” (Yesevî, 1993, 50) şeklindeki sözü ile ifade edilen düşünceyle neredeyse aynıdır.

“Cihânı eyleyip peydâ

Bize kıldın vücûd i’tâ

Hem etdin aşk ile ihyâ

Şükür yâ Rabbi yâ Rabbi” (Hüdâyî, 2008, 67)

(37/2)

Aşk Allah’a kavuşmada bir vasıta olarak gören Hüdâyî aklın bu manaları anlamada yetersiz kaldığını şöyle veciz ifadelerle beyan eder.

“İster seni cân bülbülü

Lâkin erişmez akl eli

Ger açtvermezsen yolu

Kul neylesin yâ Rabbenâ” (Hüdâyî, 2008, 108)

(75/2)

Hüdâyî, Allah’a ulaşmanın ancak aşk ile mümkün olabileceğini dile getirir. Aşk sağlam bir kulüp olarak nitelendirmek suretiyle de, bir mürşide bağlanmanın ve ondan feyiz almanın gerekliliğini ifade eder.

“Yâ Rabbenâ yâ Rabbenâ

Eyle bize a’tâ-yı aşk

Çeksin bizi senden yana

Bu urve-i vüskâ-yı aşk” (Hüdâyî, 2008, 194)

(77/1)

Hüdâyî, Allah aşkını gönlü yakan bir ateşe benzetir. Onun devası yine onun derindedir. Hüdâyî pervane misali aşk ateşiyle yanmayı arzular. Çünkü Allah’ı bilmenin ancak bu ateş ile yanmakla mümkün olacağını şöyle ifade eder:

“Derd ile giryân olayın bir zamân

Aşk ile sûzân olayın bir zamân” (Hüdâyî, 2008, 158)

(120/1)

“Nâr-ı aşka cân atıp pervâne-veş

Yanayın biryân olayın bir zamân” (Hüdâyî, 2008, 158)

(120/4)

Ancak ilahi aşka ulaşanlar gerçek mutluluğa kavuşur. Neşe, sevinç, zevk ve huzurun kaynağı aşktır. Zaten kâinat da aşk deryasının dalgalanmasıyla ortaya çıkmıştır, yani aşkla yaratılmıştır. Hüdâyî bu bağlamda şu dizelere imza atmıştır.

“Aşk iledir şevk-u sürûr

Aşk iledir zevk-ü huzûr
Bu kâinat etdi zuhûr
Mevc urdu çün deryâ-yı aşk" (Hüdâyî, 2008, 110)
(77/5)

Hüdâyî'nin o zamanda en revaçta ve saygı değer bir meslek olan kadılık mesleğinden vazgeçtiği gibi maksadı Allah olan âşığın maddi varlığından vazgeçmesi gerekir. Maddi varlığından kurtulan âşık, Allah'ta bâki olduğu için ebedi hayat bulur, yani aşk ile ölen kişi ebedi diriliğe kavuşur. Kendisi bir dizesinde bu hususta şöyle demektedir.

"Gerçek âşık olan cândan el siler
Vahdet sarâyına erişmek diler
Hüdâyî çoktan ol yollarda yeler
Deli gönlüm meğer sendedir sende" (Hüdâyî, 2008, 88)
(56/5)

"Âşık olan mü'min ölmez
Müşrik hod kendüyi bilmez
Âhir bunda kimse kalmaz
Yükün evvelden ıra gör" (Hüdâyî, 2008, 60)
(31/3)

Aşkın mekânı kalptir. Bu kalp vücudun içerisinde yer alan ve vücuda kan pompalayan kalp değildir. Bu kalp, insanın hakikati, Hakkın tecelli aynasıdır. Burası Allah'ın ilahi hitabının mahalli, Hakk'ın isim ve sıfatlarının en mükemmel şekilde tecelli ettiği yerdir. Hüdâyî, bu meseleyi şöyle ifade etmektedir:

"Ey dil u cân içinde cânânım
Kerem et yap bu kalb-i vîrânım
Ele al hâtır-ı perîşânım
Kudret-i tâmme ıssı sultânım
Rahmet-i âmme ıssı sultânım" (Hüdâyî, 2008, 256)
(214/1)

"Gönüller derdine dermân senindir
Kamu sultânlara fermân senindir
Efendi lutf ile ihsân senindir
Medet senden inâyet ıssı Mevlâ" (Hüdâyî, 2008, 44)
(15/3)

Arapçada gizli şey, kıymetli olan gibi anlamlara gelen sır, kalpte bulunan Rabbanî bir latife olarak tanımlandığı gibi, ruhtan daha yüce daha latif bir ruh boyutu olarak da tanımlanmaktadır. Nasıl ki kalp marifetin, ruh muhabbetin mahalli ise, sır da müşahedenin mahallidir (Cürçani, 1997,121). Hüdâyî'ye göre hakikat sırlarının ortaya çıkması için öncelikle hakikatin, âşığın ruhunda belirmesi gerekir. Bununda gerçekleşebilmesi için sırasıyla şeriat, tarikat, hakikat kapılarının aşılması gerektiğini şöyle ifade eder.

"Envâr-ı şerî'atdan
Etvâr-ı tarîkatdan
Esrâr-ı hakîkatdan
Lutf et meded Allah'ım" (Hüdâyî, 2008, 39)
10/2

Hüdâyî, dünya zevkinin şan ve şöhretin âşığın gözüne gelmediğini söyler ve Hakk'a vuslat zevkini tadanın gayrısında gözü olmadığını ise şöyle ifade eder.

"Keşf olunca sırr-ı tahbîb-i Habîb
Terk-i Gilmân et yeter Vildân'a bak" (Hüdâyî, 2008, 120)
(86-5)

Hüdâyî'nin *Nefâis* adlı işâri tefsirinde ifade ettiğine göre insana zâhir ilmi kadar bâtın ilmi de lazımdır. İnsan ancak bu şekilde marifetullahı ulaşabilecektir. Fakat ona göre elde edilen bâtın sırlar umum halka ifşa edilmemelidir (Hüdâyî, trs, I/75,93). Vuslata eren, esrara vakıf olan âşığın dilinden asla anlamayacak olanlar vardır. Bu nedenle âşık, sırrını hiçbir zaman açığa vurmamalı, yaşadığı bütün güzellikleri ve esrarlı hadiseleri gizlemelidir. Hüdâyî'nin dilinden bu hadise şöyle dizelere dökülmüştür.

“ Kâmiller yolunu izle
Ma’sûkun rızâsın gözle
Sırrını nâşîden gizle
Hâlini kimse bilmesin” (Hüdâyî, 2008, 97)
(65/4)
“Sırrını keşfetme yâda
Verme hâsılını bâda
Bir dost edin kim dünyâda
Hiç senden ayrılmaz ola” (Hüdâyî, 2008, 61)
(32/5)

3) Tevhit

Tevhit, sözlükte birleme bir şeyin bir olduğuna karar verme, tek kılma, “Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah’ın resulüdür” anlamına gelen “Lailahe İllallah, Muhammedün Resulullah” cümlesine kalp ile inanıp dil ile söyleme anlamına gelir (Komisyon, 2009, 365). Tevhit, Allah’ı zatında sıfatlarında ve fiilerinde birleme anlamına gelmekte olup, O’nun tek ve eşsiz olduğuna inanarak, O’na hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadeti yalnızca O’nun için yapma anlamında da kullanılmaktadır (Komisyon, 2009, 365). Bütün bu yapılan tariflerden hareketle denilebilir ki; tevhit, âlemi ve onda bulunan her şeyi Allah’a dayanarak anlamak (Chittick, 1997, 30) Allah’tan başkasını tanımamak, ezeli ve ebedî olan Allah’ı birleyerek yüceltmek anlamlarında kullanılan bir kelimedir (Gazali, trs, 40). Vahdet, tevhit kelimesinden türemiş bir kavramdır. Vahdet kavramı, teklik ve bir olma anlamlarına gelmektedir. Kesretin yani çokluğun zıddıdır. Ulûhiyet, vahdetten türemiştir. Uluhiyyet kelimesi ibadet anlamında Arapça bir kelimedir (İbn-i Manzur, 1990, III/450). Vahdet mertebesi, tasavvuf ıstılahında Hakikat-ı Muhammediye ve taayyün-i evvel mertebesi gibi anlamlarda kullanılmakta ve en üstün makam anlamına gelmektedir (Tehavâni, trs. III/ 1464). Bu mertebeye birçok farklı isimler de verilmektedir (Kılıç, 1995, 226). Vahdet-i Vücut Allah’ın bir olduğuna ve ondan başka varlık olmadığının şuuruna varmaktır.

Hüdâyî, bu âlemdeki tek gerçek maksadın ve biricik gayenin Allah olduğunu ifade etmektedir. Bu yüce gayeye götüren yollar, yaratıkların nefesi sayısındadır. Bu yolların en sağlam, en zor, en yüce ve en doğru olanı riyazet ve mücâhede yoludur. Kalp temizliği ve bâtın tasfiyesi, zikir ve tevhit ile olur. Çünkü Hüdâyî’nin tasavvurunda Allah uzak değil hatta kişiye şah damarından daha yakındır (Kaf, 50/16). Uzaklık perdelerin kalınlığındadır. Bu perdelerin en büyüğü ise nefis perdesidir (Hüdâyî, 1988, 159).

Hüdâyî’ye göre sûfiler tevhit ve tevhidin mertebeleri konusunda pek çok görüş beyan etmişlerdir. Ve onlar tevhidi fiil, sıfat ve zât olmak üzere üçe ayırmaktadır. Fakat tevhidin hakikatini dil ile anlamaya çalışmak ve anlatmak mümkün değildir. Çünkü tevhit hakikatinin yörüngesi, tatmak ve yaşamaktır. Tevhit gerçek manada yalnızca vicdan ile anlaşılabilir (Hüdâyî, 1988, 173).

Hüdâyî’nin işâri bir tefsiri olan *Nefâisü’l-Mecâlis* adlı eserinde tevhit zikri ile ilgili şu görüşleri oldukça dikkat çekicidir. Ona göre tevhit zikrinin meydana getirdiği ateş, kalbin üzerindeki yağ eritir ve yağ eriyince ondan bir koku oluşur. Zikrin ateşi ise orada nur olur. Tevhidin ateşi ve nuru, kalpteki kana tesir edince o kan buhar-ı latîf olur. Buhâr-ı latîf de nefis-i insânî olan buhara tesir eder ve böylece nefsin zulmetleri nura dönüşür (Pakiş, 2006, 93).

Hüdâyî’ye göre Hak yolunun yolcusu vuslata erişmek istiyorsa, kalbine perde olabilecek vâkıalardan kalbini korumalı, şeyhinin rûhâniyetine sığınarak gönlünü bâkî olan Allah’a yöneltmelidir. Zaten şeyh te Allah Rasûlünün (s.a.v) rûhâniyetinden, o da Allah’tan istimdat etmekte, yardım ve medet dilemektedir. Bu sebeple şeyhten istimdat ile kalbi ona bağlamak, mânevî yolda ilerleme konusunda büyük bir esastır (Hüdâyî, 1988, 168-169). Nitekim Üftâde’ye bahsettiği bu ilkeler çerçevesinde sağlam bir teslimiyet ile bağlanan Hüdâyî, vuslata ulaşma konusunda çok hızlı yol kastederek kısa sürede hilafet görevini almış ve yüzbinlerce insanı son nefesine kadar irşat etmeyi hakkıyla başarmıştır.

Hüdâyî, *Merâtibü’s-Sülûk* adlı eserinde, sâlikin vuslat yolculuğunda başarıya ulaşabilmesi için ilahî sıfatlarla vasıflanmak suretiyle her türlü itibardan, taalluktan ve nefsinden fena bulması gerektiğini savunur. Ona göre sâlik tüm manevi makamları aştıktan sonra en yüksek manevi mertebe olan müşâhede ve marifet derecesine ulaşır (Hüdâyî, trs, 1b,3b). Vahdet-i vücudu elde eden salık, gerçek varlığın bir olduğunu, bunun da Hakk’ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hak ve O’nun tecellilerinden başka bir şeyin bulunmadığını bilir (Uludağ, 1995,553) yani mutlak varlık Allah’tır. Onun dışındaki tüm varlıklar onun ilahi isim ve sıfatlarının birer yansımasıdır. Bütün bu âlem eşya ve kâinat onun isimlerinin tecellisidir. İşte tasavvuf ehli olan Hüdâyî de bunu görür ve ona ulaşmak ister, buna yazmış olduğu şu iki dörtlüğü açık örnektir.

"Hüdâyî istersen bakî sa'âdet
Kasdeyle bula gör kesrette vahdet
Bir kula olıcak Hak'tan inâyet
Maksûda tez ere ihsân eğlenmez" (Hüdâyî, 2008, 70)
(40/7)

"Ya Rabbenâ izzet senin
Kesretteki vahdet senin
Kudret senin kuvvet senin
Senden sana sığınırım" (Hüdâyî, 2008, 131)
(95/4)

Hüdâyî, âlem-i ezelden maddi âleme geldiğini burada kalıcı olmayıp seyirci olduğunu asıl âlemin berzah âlemi olduğunu ve amacının hakikate ulaşmak olduğunu ise şöyle ifade eder.

"Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şe'nine pervâne geldik" (Hüdâyî, 2008, 82)
(51/1)

"Tenezzül eyleyip vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik" (Hüdâyî, 2008, 82)
(51/2)

Cenab-ı Hakk'ın varlığında fani olduğunu söyleyen Hüdâyî, yine Allah'a iltica ederek, Onunla baki olmayı, yani kemal yolculuğunun son merhalesi olan "beka billah" mertebesine ulaşmayı diler. Sonunda bu temennisinin kabul edildiğini; kesret âleminden kurtularak Hakk'a vasıl olduğunu ise şu şekilde dile getirir:

"Fenâ buldu vücûd-ı fâni mutlak
Bıraktık katreyi ummâna geldik" (Hüdâyî, 2008, 82)
(51/4)

"Geçip âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i sultân'a geldik" (Hüdâyî, 2008, 82)
(51/5)

"Umarız irevüz bâki huzûra
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik" (Hüdâyî, 2008, 82)
(51/7)

Hüdâyî, maddi ve fâni dünyadan vazgeçenlerin vahdete erişeceğini ve vahdete erenlerin ise bir daha gözlerine fani şeylerin gelmeyeceğini ise şöyle ifade etmektedir:

"Varlık defterini dür
Benliği aradan sür
Vahdet-i zâta irgür
Gider kıl-u kâlimiz" (Hüdâyî, 2008, 80)
(49/5)

"Terk edip en'iyeti nefy eyle isneyniyeti
Vahdet-i zâtiyyedir lâyük olan fâyıklara" (Hüdâyî, 2008, 174)
(174/2)

"Kesret emvâcına aldanır sanma
Vahdet deryâsına girip gelenler
Bir dahi fâniye nazar eylemez
Hakk'ın dîdârını görüp gelenler" (Hüdâyî, 2008, 146)
(108/1)

"Açılsa âlem-i vahdet
Dürülse defter-i firkat
Olup dâ'im dem-i vuslat
Gönül lutf u atâ ister." (Hüdâyî, 2008, 177)
(138/2)

Hakk'ı talep eyleyen sūfi, kendinden geçer, Allah'tan gayrı her şeyi kalbinden atar. Bütün nispetlerden ve araçlardan uzaklaşır ve Hak'a erer. Tevhidi ruhuna yerleştirenin masivası ve enaniyeti yok olur. Hüdâyî bu olayı şöyle dile getirmektedir.

"Gülün rengine aldanma geçegör
Bu kesret mürgzârından uça gör
Varıp vahdet şarâbından içe gör
Yürü bülbül yürü dost illerine" (Hüdâyî, 2008, 81)

(50/2)

"Sûrete tapma sakın
Ma'nâ yüzüne bakın
Olmağa Hakk'a yakın
Tevhîde gel tevhîde" (Hüdâyî, 2008, 174)

(92/3)

"Mâsivâdan gözüün yum
Ne umarsan Hak'dan um
Gitsin gönülden hümmüm
Tevhîde gel tevhîde" (Hüdayi, 2008, 125)

(91/3)

Hüdâyî, âlemlerin tek sahibinin Allah olduğunu ve âlemleri yoktan var eylediğini kâinatın ise onun nurunun bir tecellisi olduğunu şöyle ifade eder.

"Yoğiken âlemleri var eylemek
Hep senindir pâdişâhum hep senin
Bir tecellî ile izhâr eylemek
Hep senindir pâdişâhum hep senin" (Hüdayi, 2008, 151)

(113/1)

"Tılsım olup benî-âdemde sûret
Konulmuş anda esrâr-ı hakîkat
Mukaddem görünüp aşk u muhabbet
Tecellî-i cemâl ihsân eden dost" (Hüdayi, 2008, 150)

(112/3)

Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Eğer siz Allah'tan korkar, takva sahibi olursanız, O size iyi ve kötüyü ayırt edecek bir nur verir" (Enfal, 8/29) buyrulur. İşte insan kendisine ihsan edilen bu nur ile ilahi sırlara mazhar olur. Hüdâyî bu bağlamda şu dizeleri kaleme almıştır.

"Yine nûr-ı tecellîden
Dil ü cânım ziyâ ister
Efendi zevk-i küllîden
Sarây-ı sır safâ ister" (Hüdayi, 2008, 177)

(138/1)

SONUÇ

Hüdâyî, on altı son yarısı ve on yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış, yaşadığı dönemin siyasi, soyo-kültürel ve dini-tasavvufi hayatına derin izler bırakmıştır. Halktan padişahlara kadar toplumun tüm kesimleriyle irtibat içinde bir hayat sürmüş, maddi ve manevi açıdan insanlığa birçok alanda hizmet etmiştir. Yapmış olduğu hizmetlerde gözettiği tek gaye Allah'ın rızası olmuştur. Zira o bu uğurda kadılık gibi dünyevi anlamda rahat edebileceği bir makamı bırakmış, Üftade'ye intisap ederek dünyevi olanı terk edip, uhrevi olana yüzünü dönmüştür. Hüdâyî, medrese tahsilinden sonra tasavvuf yolunda hızla mesafe kat ederek kısa zamanda irşat makamına yükselmiştir. Bu makamın bereketiyle devletin yüksek kademelerindeki insanlara rehberlik etmiş, bir asra yakın ömrünü bu uğurda feda etmiştir. Yaşadığı hayat dilimine sekiz padişah sığıdın ve bunların altısı ile ciddi münasebetlerde bulunan Hüdâyî, padişahlara yazdığı mektuplarıyla onları bazı meselelerde uyarmış, bazı meselelerde ise onlara talimatlar vermiştir. İlim ve irfân yuvası hâlini alan tekkesinde irşat faaliyetini sürdürdüğü gibi eserleriyle de ilim dünyamıza hizmet

etmiştir. Hüdâyî, şiiri ve ilahiyi yapmış olduğu hizmete bir araç olarak kullanmıştır. Şiir ve ilahileri bir divanda toplanarak günümüze kadar intikal etmiştir. Hüdâyî şiirlerini Yunus Emre tarzında halka hitap edecek şekilde yazmıştır. Sultanların birçok manevî sıkıntısını çözen, bilhassa rüya tabirlerindeki isabetli yorumları ile meşhur olan Hüdâyî'ye 3. Murad, 1. Ahmet, Genç Osman ve 4. Murat'ın büyük bir hürmetle bağlanmışlardır. Hatta Sultan Ahmet onun nikabında piyade yürümüş, 4. Murad da saltanat kılıcını ondan kuşanmıştır. Hüdâyî, kurmuş olduğu Celvetiyye Tarikatı, İstanbul ve Balkanlara fazlasıyla nüfuz etmiştir. Celvetiyye tarikatındaki büyük isimlerin çoğunun buralardan yetişmesi de bu duruma açık bir örnektir. Hüdâyî gönlü yanık bir âşıktır. Kişinin canana ulaşmasının yolunun aşk ve kalpten geçtiğini bunun için nefsi aradan çıkarmak gerektiğini savunur. Nefsi kötü istek ve arzuların arındırarak kesretten vahdete ulaşmanın mümkün olduğunu savunan Hüdâyî, akıllı olan kişinin kalp ve ruh temizliğine önem vereceğini düşünür. Didâr olarak adlandırdığı sevgiliye ulaşmak yolunda yapılacak her çabanın değerli olduğunu, bunun için de Allah'tan her daim yardım dilenmesi gerektiğini savunur. Ona göre vuslata ermek isteyen kişi benliğini bir kenara bırakmalı, O'nda yok olmak arzusu ile yanıp tutuşmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ayverdi, Semiha (1971). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Cebecioglu, Ethem (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Chittick, William (1997). *Var olmanın Boyutları*. çeviren: Turan Koç, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cürçânî, Seyit Şerif (1300). *Ta'rifat*. İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası.
- Çelebi, Kâtip (2017). *Fezleke*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Çelebi, Evliya (2012). *Seyahatname*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Çiçek, Yakup (2006). *Tibyânî Vesâil'e göre Celvetîlik*. Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri (22-25 Mayıs), İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Danışmend, İsmail Hamî (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayın Evi.
- Develioğlu, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitapevi
- Eraydın, Selçuk (1990). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Firuzâbâdi, Mecidüddin Muhammed b. Yakup (2005). *Kâmûsü'l-Muhîd*. Beyrut: Darü'l-Marife.
- Fragar, Robert (2004). *Kalb, Nefs ve Ruh*. Çeviren İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Gazalî (Tarihsiz). *Tasavvufun Esasları*. Çeviren, Ramazan Yıldız, İstanbul: Şamil Yayınları.
- Gibb (1958). *A History of Ottoman Poetry*. London: Yayınevi Yok.
- Gülşen (h.1338). *Mehmet, Külliyyât-ı Hazret-i Hüdâyî*. İstanbul: Yayınevi Yok.
- Güven, M. Salim (1992). *Çeşitli Yönleri ile Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Mektupları*. İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hilmi, Ahmet (2005). *Hocazade, Ziyaret-i Evliya*. İstanbul: Buhaara Yayınları.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (2008). *Divân-ı İlahiyat*. Hazırlayanlar: Mustafa Tatcı- Musa Yıldız, İstanbul: H Yayınları.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (1988). *İlim Amel Seyr u Sülûk*. Yayına Hazırlayan: Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (Tarihsiz). *Nefâisü'l-Mecâlis*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Kitaplığı, nr. 172-174, İstanbul: Yayınevi Yok.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (Tarihsiz). *Merâtib's-Sülûk*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim ağa Kitaplığı, nr. 274, İstanbul: Yayınevi Yok.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (Tarihsiz). *Tecelliyât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim ağa Kitaplığı, Hüdâyî Bölümü, 593, İstanbul: Yayınevi Yok.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (Tarihsiz). *Tezâkir-i Hüdâyî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih Bölümü, 2572, İstanbul: Yayınevi Yok.
- Hüdâyî, Aziz Mahmud (Tarihsiz). *Vakûât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Selim ağa Kitaplığı, Hüdâyî Bölümü, İstanbul: Yayınevi Yok.
- İbn-i Manzûr (1990). *Lisânü'l-Arap*. Beyrût: Yayınevi Yok.
- Kara, Mustafa (1999). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kemal, Necmettin (2006). *Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri ve Dönemin Siyasal Ortamına Etkisi*. *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (20-22 Mayıs 2005), İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Kılıç, Mahmud Erol (1995). *Muhyiddin İbn Arabî'de Varlık Mertebeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Tezi.
- Komisyon (2009). *İlahî Terimler Sözlüğü*. Editör Ahmet Nedim Serinsu. Ankara: MEB Yayınları.
- Kuşeyri (1978). *Risâle-i Kuşeyriyye*. Tercüme: Ali Arslan, İstanbul: Arslan Yayınları.
- Küçükkaya, M. Askeri (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatname'sinde Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*. *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (20-22 Mayıs 2005), İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Naima, Mustafa (2009). *Tarih-i Na'ima*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nazmi Efendi, Mehmet (2005). *Hediyyetü'l-İhvan*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz (1986). *Osmanlı Devleti Tarihi*. İstanbul: Yayınevi Yok.
- Pakış, Ömer, (2006). *Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Nefâisü'l-Mecâlis'te İşlediği Tasavvufi Konular*. *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (20-22 Mayıs 2005), İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Pala, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiirleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Rızâyî, Hasan (Tarihsiz). *Divân*. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmûd Ef., Blm., 3347, İstanbul, Yayınevi Yok.
- Tehânevî, Muhammed A'la bin Ali (Tarihsiz). *Kitâbu Keşşâf-ı Istilâhâtü'l-Fimûn*. Beyrut: Yayınevi Yok.
- Tek, Abdurrezzak (2006). *Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Seyru Sülûk Anlayışı*. *Aziz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (22-25 Mayıs), İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Tezeren, Ziver (1984). *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî: Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Topbaş, Osman Nuri (2014). *Cihan Padişahlarına Yön Veren Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretleri*. İstanbul: Beyaz Türk Dergisi.
- Uludağ, Süleyman (1995). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1994). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vassaf, Hüseyin Osmanzâde (Tarihsiz). *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr ve Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*. Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, no: 2304-2309. İstanbul: Yayınevi Yok.
- Yılmaz, Hasan Kamil (2011). *Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Yılmaz, Hasan Kamil (1988). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yılmaz, Hasan Kamil (1993). *Celvetiyye*. T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.